

Денисова А. В.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ**СИНЕРГЕТИКА ЯК СУЧАСНИЙ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ
АДМІНІСТРАТИВНОГО НАГЛЯДУ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ****SYNERGETICS AS A MODERN METHODOLOGICAL APPROACH TO THE STUDY
OF EXECUTIVE POWER BODIES ADMINISTRATIVE SUPERVISION**

Стаття спрямована на встановлення змістовних особливостей синергетичного підходу до дослідження адміністративного нагляду органів виконавчої влади. Доведено, що синергетичний підхід дозволяє визнати нагляд явищем міждисциплінарного характеру. Характеристика нагляду поєднує в собі наукові напрацювання з галузевих юридичних наук, науки державного управління, менеджменту, економіки, філософії.

Ключові слова: адміністративний нагляд, органи виконавчої влади, синергетичний підхід, методи наукового пізнання, державна влада.

Статья направлена на установление содержательных особенностей синергетического подхода к исследованию административного надзора органов исполнительной власти. Доказано, что синергетический подход позволяет признать надзор явлением междисциплинарного характера. Характеристика надзора соединяет в себе научные исследования отраслевых юридических наук, науки государственного управления, менеджмента, экономики, философии.

Ключевые слова: административный надзор, орган исполнительной власти, синергетический подход, методы научного познания, государственная власть.

The article aimed at establishing the meaningful features of the synergetic approach to the study of Executive power bodies administrative supervision. It is proved that a synergetic approach allows us to accept the supervision as the phenomenon of interdisciplinary nature. Characteristics of supervision combines the scientific achievements of the branch of jurisprudence, science of public administration, management, economics, philosophy.

Key words: administrative supervision, Executive power bodies, synergetic approach, scientific knowledge methods, state power.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що відбуваються в системі суб'єктів, наділених владними повноваженнями, стосуються їх системи і виконуваних функцій, що зазнають змістовних змін. Достатньо проілюструвати зазначене на прикладі нагляду прокуратури, яка, за певних соціально-правових обставин, становила розвинену систему наглядової діяльності, пов'язаної із загальним надглядом за дотриманням законності. Демократизація як тенденція державотворення в Україні визначила трансформацію системи нагляду прокуратури, обмеживши її функцією представництва інтересів громадянина або держави в суді, нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативнорозшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, відповідно до Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII [1].

Наведений вище приклад свідчить про нагальну необхідність проведення наукових досліджень, що ґрунтуються на новітніх методах і прийомах наукового пізнання і дозволяють передбачити системні трансформації, які відбуваються в суспільстві. Синергетика, в такому контексті, дозволяє об'єднати ті тенденції і підходи, які, на перший погляд, є взаємовиключними. Вказане стосується характеристики системи елементів нагляду в поєднанні погля-

дів на такі елементи як на відносно автономні, проте об'єктивно взаємопов'язані явища.

Огляд останніх досліджень і публікацій. У наукових дослідженнях, присвячених проблемам контролю і нагляду, синергетичний підхід практично не застосовувався. Дослідники використовували потужний дослідницький потенціал системного підходу та, певної мірою, діалектики, що дозволяло отримати нові наукові знання про сутність і зміст досліджуваних правових явищ (В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, В.Г. Афанасьєв, В.М. Гаращук, П.А. Кучеренко та М.Л. Баранов, М.С. Студенікіна, І.Б. Шахов та інші). Поряд із цим для розвитку теорії пізнання юридичних явищ і процесів вагома роль належить синергетиці, що доповнює діалектику і спрямована на пошук, виявлення і характеристику закономірностей переходу від стану конфліктності до упорядкованого стану і навпаки.

Мета статті – встановити змістовні особливості синергетичного підходу до дослідження адміністративного нагляду органів виконавчої влади.

Викладення основного матеріалу. Із позицій філософії синергетика (від грецьк. *synergeia* – співробітництво, сприяння, співучасть) – міждисциплінарний напрямок наукових досліджень, у межах якого вивчаються загальні закономірності процесів переходу від хаосу до порядку і навпаки (процесів самоорганізації і самовільної дезорганізації) у відкритих нелінійних системах, у тому числі в соціальній системі. Сутність підходу синергетики полягає в

тому, що складно організовані системи, які складаються з великої кількості елементів, що знаходяться в складній взаємодії один з одним і мають чисельні ступені свободи, можуть бути описані невеликою кількістю істотних типів рухів (параметрів порядку), а всі інші типи руху є «підпорядкованими» (принцип підпорядкованості) і можуть бути точно виражені через параметри порядку. Саме тому складна поведінка систем може бути описаною за допомогою ієрархії спрощених моделей, які включають до себе невелику кількість найбільш істотних ступенів свободи [2, с. 770].

Виходячи з вищевикладеного змісту синергетики, з позицій філософії, застосування синергетичного підходу до дослідження нагляду дозволяє виявити тенденції переходу від відсутності упорядкованості суспільних відносин до стану упорядкованості завдяки застосуванню нагляду як державно-владної діяльності охоронного змісту. При цьому власне нагляд як правове явище розглядається з позицій системного підходу в сукупності його елементів, а як юридичний процес – у динаміці, що проявляється у відповідній структурі правових процедур, логічно пов'язаних між собою. Роль діалектики в пізнанні нагляду за синергетичним підходом полягає у формуванні цілісного уявлення про нагляд, якому притаманні закономірності і динамічний характер розвитку елементів його системи та процедур реалізації. Синергетичний підхід дозволяє виділити універсальні теоретико-правові положення, які відображають еволюцію та закономірності нагляду, тенденції формування елементів нагляду, які за певних обставин утворюють відповідну систему.

Синергетика дозволяє встановити роль нагляду для розвитку суспільства і держави як стримуючого чинника щодо порушень чинного законодавства, як діяльності, що має пасивний характер, незважаючи на активне значення відповідної наглядової діяльності. Фактично синергетичний підхід дозволяє новелізувати погляд на сутність нагляду в невід'ємному зв'язку його соціального змісту і юридичної форми, що проявляється в принципах нагляду, його змісті, правових наслідках діяльності щодо здійснення нагляду. Методологічна основа синергетичного підходу дозволяє пізнати нагляд як явище міждисциплінарного характеру, що поєднує в собі здобутки не тільки галузевих юридичних наук, але й науки державного управління, напрацювання з менеджменту, економіки, філософії. Поряд із цим із позицій теорії права та синергетичного підходу пізнання нагляду передбачає дослідження правової природи і сутності цього явища в матеріальному і процесуальному (процедурному) аспектах.

У такому контексті процес пізнання охоплює синхронію і діахронію як поняття, що характеризують стан нагляду як системного явища в сукупності його елементів, тенденції її розвитку.

Указане ґрунтується на філософському значенні категорій «синхронія» і «діахронія» (від грецьк. *sin* – разом, *dia* – через та *chronos* – час), які означають, відповідно, стан системи, її функціонування в даний

момент, її історію і розвиток від стадії до стадії. Синхронія і діахронія характеризує собою послідовну серію певних станів, які фіксують еволюцію системи [2, с. 771].

Тож відносно нагляду синхронія і діахронія системи відповідних елементів дозволяє сформувати цілісне уявлення про структуру системи, її сучасний стан та виділити тенденції динамічного розвитку, що пов'язані з врегулюванням (юридизацією) відповідних відносин.

Указане підтверджує динаміка взаємовідносин між державою і громадянським суспільством із питань, пов'язаних із контролем громадськості стану відкритості, прозорості, законності діяльності суб'єктів владних повноважень – державних службовців, інших владних інституцій. Такий приклад обраний у зв'язку з тим, що інститут громадського контролю фактично за ознаками тяжіє до громадського нагляду, враховуючи відсутність права суб'єктів контролю втручатись у діяльність підконтрольного об'єкта, а наслідки застосування громадськістю контрольних заходів мають переважно політико-правове значення і не завжди пов'язані з притягненням винних до юридичної відповідальності.

Указуючи на трансформацію ролі громадськості як суб'єкта контролю діяльності публічної адміністрації, слід зазначити тенденцію зростання ролі громадського контролю в процесах гарантування законності і правопорядку. Така тенденція спостерігається, починаючи з доби розвитку економіки ще у XVIII ст., із початку формування індустріального суспільства, коли за умови деполітизації економічних відносин поступово сформувалось усвідомлення деструктивного впливу бюрократії на розвиток суспільства і держави. За таких умов виникла необхідність формування та функціонування дієвих запобіжників зростаючій ролі бюрократичних структур та їх негативному впливу.

Аналізуючи наведений приклад із позицій синергетики, синхронії і діахронії, можна чітко відзначити взаємний вплив негативних і позитивних проявів формування індустріального суспільства, що потягнуло за собою як наслідок появу інституту громадського контролю.

Іншим прикладом може слугувати запровадження інституту пробації, елементи якого поступово відпрацьовувались в Україні, починаючи з 2003 року [3].

Необхідність усунення негативних наслідків застосування застарілих у політичному і правовому сенсі інституцій, євроінтеграційні процеси в Україні зумовили прийняття в 2015 році Закону України «Про пробацію» [4] (далі – ЗУ №160-VIII). Служба пробації реалізує функцію виконання альтернативних видів покарань і є такою, що не входить до структури поліції чи системи виконання покарань. Можливість звільнення засудженого від відбування покарання з випробуванням за умови гарантії його виправлення без відбування покарання, а також застосування нових, альтернативних позбавленню волі видів кримінальних покарань передбачено Кримінальним кодексом України. Мета діяльності служби пробації поля-

гає в захисті суспільства, попередженні повторних злочинів, сприянні реінтеграції правопорушника в суспільство. Служба пробації відрізняється від кримінально-виконавчої інспекції за функціями, організацією діяльності, кадровим забезпеченням, методами роботи. Серед видів пробації, відповідно до ст. 8 ЗУ №160-VIII, передбачено наглядову пробацію, а термін «нагляд» вживається в значенні заходів, які здійснюються уповноваженим щодо здійснення пробації органом за місцем проживання, роботи та навчання засуджених із метою дотримання обов'язків, визначених законом та покладених на них судом (п. 3 ч. 1 ст. 2 ЗУ № 160-VIII).

Тож запровадження служби пробації та відповідного інституту пробації обумовлено необхідністю пошуку балансу між сучасними тенденціями до демократизації в кримінально-виконавчій системі та необхідністю забезпечення публічної безпеки. Період запровадження та забезпечення функціонування інституту пробації можна назвати перехідним, враховуючи існування й адміністративного нагляду. Разом із тим можна прогнозувати ліквідацію інституту адміністративного нагляду або набуття ним інших рис, відповідних сучасним реаліям реформування поліції та реалізації в Україні стратегічної мети – євроінтеграції.

Методологія дослідження на основі синергетики передбачає використання прийомів і методів наукового пізнання, які дозволяють з'ясувати окремі особливості правового явища, що є предметом пізнання: періодизацію і типологізацію, індукцію і дедукцію, формально-юридичний метод, метод критичного аналізу, метод соціологічного аналізу, компаративний метод.

Типологізація тих процесів, які відбуваються в межах функціонування системи нагляду, є складовою частиною системного аналізу. Типологізація дозволяє виявити всі елементи системи нагляду, явища, які мають місце в межах цієї системи, а також тенденції історичного розвитку системи нагляду. Як інструмент пізнання типологізація передбачає виділення типових ознак (критеріїв), на підставі яких можливе встановлення об'єктивних, найбільш усталених взаємозв'язків. До найбільш поширеного способу типологізації належить періодизація, яку стосовно дослідження системи нагляду доцільно проводити щодо історії формування наукових поглядів, формування системи суб'єктів нагляду, становлення законодавства, норми якого регулюють відносини у сфері здійснення діяльності щодо нагляду. Узагальнюючи законодавство, можна не тільки виділити періоди його розвитку, але й здійснити систематизацію за певними критеріями.

Щодо сутності методу періодизації, то історики права пов'язували його з визначенням певних періодів під час проведення дослідження історії [5, с. 7–15]. Періодизація означає виділення періодів історичного розвитку, які пов'язані із змінами в історії, що мають ключове значення для становлення і розвитку держави і права, економіки, політики, певних соціально-правових явищ і процесів.

Так, доцільно встановити історичні етапи розвитку наукової думки щодо сутності нагляду в цілому й окремих його видів, провести періодизацію формування цілісного уявлення про процедури здійснення нагляду, що дозволить встановити тенденції формування і розвитку доктринальних положень про нагляд, його зміст, ключові теоретико-правові положення, які відображають соціальне значення нагляду, його роль у реалізації правозахисної та правоохоронної функцій органів публічної влади (в тому числі – органів виконавчої влади).

Під час здійснення типологізації суб'єктів нагляду доцільна і систематизація. Серед критеріїв систематизації слід виділити ті, які є необхідними і достатніми для виділення складових частин певної множини, що потребують систематизації. Для здійснення класифікації слід виділяти критерії за ознаками можливого і дійсного, що можуть застосовуватись, зокрема, для класифікації суб'єктів нагляду, форм нагляду. Класифікація завжди рухлива і може бути змінена за результатами процесу наукового пізнання. Систематизація доцільна за умов типологізації форм і методів діяльності зазначених суб'єктів і є більш усталеною, порівняно з класифікацією.

Ефективне опанування, усвідомлення умов та причин виникнення, функціонування і розвитку політико-правових явищ, процесів, інститутів можливе завдяки застосуванню методу класифікації [6, с. 118]. М.С. Кельман підкреслював роль класифікації у встановленні однорідності норм, розташуванні їх в порядку, оптимальному для дослідження [7, с. 252]. Застосування різних класифікаційних критеріїв дозволяє отримати всебічну та цілісну характеристику нагляду, зрозуміти специфіку процедур його здійснення. Проте класифікація має умовний характер, а її проведення дозволяє виділити специфічні риси та особливості предмету аналітичної діяльності.

Так, умовний характер має виділення вченими правових та організаційних форм адміністративного нагляду [8] (в широкому сенсі цього терміну – як нагляду, що здійснюється органами виконавчої влади і має адміністративний, управлінський характер). Організаційними формами доцільно назвати різні організаційні заходи, які здійснюються під час здійснення громадського контролю – зокрема, громадську експертизу, публічні слухання тощо. Правовими формами адміністративного нагляду виступають конкретні акти-документи, що приймаються уповноваженими суб'єктами публічної влади (в тому числі – органами виконавчої влади, їх посадовими особами) в межах реалізації компетенції, передбаченої чинним законодавством, прийняття яких тягне юридичні наслідки для адресатів приписів. Слід погодитись із пропозицією вчених щодо виділення правоохоронних форм [8], які стосуються застосування заходів адміністративного примусу до порушників правил нагляду.

Наведена класифікація форм адміністративного нагляду здійснена із врахуванням наявності можливого і дійсного у відповідному правовому явищі, що, у свою чергу, відображає його особливості.

Нагляду як правовому явищу притаманна динаміка, що обумовлює дослідницьку діяльність із застосуванням таких наукових методів пізнання, як правове моделювання, що спирається, зокрема, на індукцію, дедукцію, аналогію, виправдання. Індукція дозволяє провести теоретико-правові узагальнення на підставі критичного аналізу окремих фактів, процедур, виділивши серед них спільне і особливе. Дедукція як метод наукового пізнання сприяє формуванню нового знання про окремі явища і процеси, спираючись на обґрунтовані загальні положення [9, с. 195]. Так, узагальнення ознак нагляду дозволяє визначити відповідне поняття, що відображає сутність нагляду (на підставі методу індукції), а критичний аналіз чинного законодавства, екстраполяція його положень на сучасний стан здійснення діяльності щодо нагляду із врахуванням обґрунтованого поняття сприятиме подальшій трансформації наукових поглядів щодо сутності й особливостей нагляду, тенденцій розвитку правового регулювання відповідних відносин.

Застосування методів індукції і дедукції доповнюється методом критичного аналізу, предмет застосування якого не обмежується масивом чинного законодавства. Такий аналіз є цінним джерелом отримання нових знань, що спираються на існуючий науковий доробок, який характеризується наявністю усталених, а також неформальних наукових позицій, які ще потребують свого критичного обговорення.

Застосування методу критичного аналізу передбачає використання науково-теоретичної аргументації, яка являє собою процес обґрунтування певної точки зору з наступним формуванням наукового переконання. Наукове переконання ґрунтується на раціональних підставах, науковому знанні і відповідному досвіді, підкріплене вірою в наукову істинність, ефективність та адекватність наукових методів пізнання [10, с. 82].

Вищевказане означає, що науково-теоретична аргументація, що використовується під час здійснення критичного аналізу проблеми нагляду, має інтерпретаційний характер, смислові конструкції якого – раціональні і побудовані на істинному науковому знанні, що охоплює такі складові, як: правова доктрина, чинне законодавство, практика реалізації правових приписів, соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, тенденції державотворення. Істинність наукового знання за даних обставин визначається глибиною опрацювання кожного з перелічених елементів пізнання. Проте слід підкреслити, що якісна оцінка істинності можлива і доречна тільки в результаті наукового дискурсу, коли критичному опрацюванню підлягають наявні сформовані і перспективні теоретико-правові конструкції.

Учені виділяють такі загальнонаукові логічні критерії правильності, на які має спиратись теоретична аргументація у правознавстві: системність, повнота, несуперечність. Системність наукової аргументації виявляється на загальному і спеціальному рівнях наукового пізнання. Повнота правознавчої аргументації спирається на досягнення необхід-

ності і достатності підстав. Несуперечливість означає виключення протиріч у межах аргументованої структури, що відповідає вимогам логічного закону несуперечливості [10, с. 83–84].

Вказані критерії дозволяють використовувати в якості аргументації як загальні теорії, що виступають в якості висхідного джерела перспективної наукової думки, так і теоретичні положення, сформовані стосовно конкретної проблеми, що стосується правового явища, дотичного чи пов'язаного з тим, яке піддається науковому аналізу. Так, теоретико-правова модель нагляду має спиратись на доктрину адміністративного права щодо сутності і змісту адміністративно-правових відносин, адміністративної діяльності, її видів і форм. При цьому предметний характер мають дослідження, присвячені проблемам контролю і нагляду, генезису контролю як правового явища, трансформації наукових поглядів на контроль і нагляд, їх окремі види. Під час формування масиву інформації, яка має бути піддана науковому критичному аналізу з позицій подальшого використання в якості аргументації, слід виходити не з усіх сформованих наукою положень, а також усього масиву нормативно-правових актів, але тільки тих, які є необхідними і достатніми для обґрунтування цілісної теоретико-правової моделі нагляду. Зокрема, вказане стосується таких ключових категорій, як принципи, суб'єкти, функції, форми, методи, сутність яких має бути піддана аналізу з позицій змістовної розвідки проблеми нагляду, яка спирається на сутність виконавчої влади, враховуючи предмет наукового аналізу – адміністративний нагляд органів виконавчої влади. Термін «адміністративний» підкреслює управлінський, виконавчий зміст діяльності щодо здійснення нагляду і є широким.

Пізнання соціальних процесів, сутність яких підлягає врахуванню під час формування теоретичної конструкції нагляду, сприятиме метод соціологічного аналізу, який реалізується через опитування, інтерв'ювання, проведення соціологічних досліджень різного рівня складності. Врахування їх результатів дозволяє виділити міру і ступінь впливу на громадськість, соціальне середовище існуючої моделі нагляду та встановити перспективність і прийнятність для соціуму запропонованих теоретико-правових конструкцій.

Серед методів науково пізнання, притаманних дослідженням з юридичних наук, слід указати на формально-юридичний метод, застосування якого дозволяє сформулювати понятійний апарат. Формально-юридичний метод застосовується в сукупності із методами дедукції, індукції, використанням засобів науково-теоретичної аргументації. Такий підхід є основою формування і подальшого визначення ознак адміністративного нагляду, встановлення суб'єктів адміністративного нагляду та здійснення їх класифікації, встановлення функцій та форм діяльності органів виконавчої влади як суб'єктів адміністративного нагляду, здійснення їх характеристики. Динамічний характер адміністративного нагляду як правового явища дозволяє говорити про доцільність

виокремлення процедурної форми відповідної діяльності, що визначає необхідність обґрунтування відповідного категоріального апарату: поняття та види адміністративних процедур, структура адміністративно-наглядового провадження.

Компаративний метод є основою встановлення особливостей адміністративного нагляду, характеристики сучасного стану правового регулювання відповідних відносин, формування перспективних напрямків вдосконалення.

Компаративний метод (метод порівняльного правознавства) полягає в дослідженні значної кількості аналогічних об'єктів та їх порівнянні. Особливе значення під час здійснення досліджень з юридичних наук набуває застосування компаративного методу в поєднанні з історичним методом, що дозволяє встановити тенденції і закономірності розвитку певного правового явища чи процесу, простежити наявність чи відсутність наступності в розвитку такого явища, як держава та право, і дійти висновку про доцільність або недоцільність використання відповідного історичного досвіду [11, с. 40].

Застосування компаративного методу наукового пізнання сприятиме виявленню усталених і таких, які потребують подальшого наукового аналізу, теоретичних положень із врахуванням практики застосування законодавства в галузі адміністративного нагляду (в широкому сенсі терміну «адміністративний нагляд») та тенденцій змін до чинного законодавства. Компаративний метод дозволяє виявити оптимальні за даних умов шляхи та напрямки вдосконалення функціонування інституту адміністративного нагляду, уникаючи помилкових суджень і тверджень.

Такий тип застосування компаративного методу наукового пізнання називають діахронічним. Інший тип – синхронічний – полягає в здійсненні синхронічного аналізу, порівнянні одночасно існуючих правових інститутів і правової практики різних одночасно існуючих держав. При цьому слід враховувати, що будь-який іноземний досвід може бути успішно врахований тільки за умови об'єктивного аналізу

історичних обставин його формування та ступеню застосування в конкретній державі [12, с. 42–43].

Під час застосування компаративного методу наукового пізнання нагляду за синхронічним типом передбачається порівняння інститутів нагляду в різних державах та критичне опрацювання результатів порівняльного аналізу, що дозволить уникнути необґрунтованого запозичення зарубіжного досвіду. Тож компаративний метод має бути застосований у сукупності та поєднанні з іншими методами наукового пізнання, а комплексний характер такого підходу є запорукою об'єктивності опрацьованих висновків і рекомендацій.

Висновки. Застосування синергетичного підходу до дослідження адміністративного нагляду органів виконавчої влади дозволяє виявити тенденції переходу від відсутності упорядкованості суспільних відносин до стану упорядкованості. Така трансформація забезпечується усталеністю наукового підходу, за яким адміністративний нагляд (у широкому сенсі цього терміну) визнається як державно-владна діяльність охоронного змісту. Крім того, відносна усталеність сприйняття адміністративного нагляду забезпечується виділенням універсальних теоретико-правових положень, які відображають еволюцію та закономірності нагляду, тенденції формування елементів нагляду, які за певних обставин утворюють відповідну систему. Методологічна основа синергетичного підходу дозволяє пізнати нагляд явищем міждисциплінарного характеру, характеристика якого поєднує в собі здобутки не тільки галузевих юридичних наук, але й науки державного управління, напрацювання з менеджменту, економіки, філософії. Синергетичний підхід до дослідження нагляду доповнюється такими методами наукового пізнання, завдяки яким можуть бути з'ясовані його особливості та особливості кожного виду нагляду, наявність яких передбачена чинним законодавством. Це періодизація і типологізація, індукція і дедукція, формально-юридичний метод, метод критичного аналізу, метод соціологічного аналізу, компаративний метод.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2-3 (16.01.2015). – Ст. 12
2. Философия: энциклопедический словарь / под ред. А.А. Ивина. – М. : Гардарики, 2006. – 1072 с.
3. Петренко П. Пробація. Проблеми її запровадження в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/13956>.
4. Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 №160-VIII// Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 13 (27.03.2015). – Ст. 93.
5. Макачук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн / В.С. Макачук. – К. : Атіка, 2001. – 592 с.
6. Венгеров А.Б. Теория государства и права / А.Б. Венгеров. – М. : Омега-Л, 2004. – 608 с.
7. Кельман М.С. Методология сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / М.С. Кельман. – К., 2013. – 449 с.
8. Адміністративна діяльність ОВС. Загальна частина / За загальною редакцією О.П. Рябченко. – Х. : ХНУВС, 2009. – 256 с.
9. Щерба С.П. Філософія / С.П. Щерба, В.К. Щедрін, О.А. Заглада ; за заг. ред. С.П. Щерби. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.
10. Юркевич О.М. Юридична аргументація. Логічні дослідження / О.М. Юркевич, В.Д. Титов, С.В. Куцелал та ін. ; за заг. ред. О.М. Юркевич. – 2-ге вид., переробл. та допов. – Х. : Право, 2015. – 336 с.
11. Петришин О.В. Теорія держави і права / О.В. Петришин та ін. ; за ред. О.В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 366 с.
12. Исаков В.Б. Правовая аналитика / В.Б. Исаков. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2016. – 384 с.